

УДК 323.38

ДИХОТОМІЯ “ЕЛІТА – МАСИ” ЯК ОСНОВНИЙ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ СУСПІЛЬСТВА

Світлана Наумкіна

Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К. Ушинського,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, Україна,
e-mail: pdpu@pdpu.edu.ua

Подається становлення понять “еліта” та “маса” в історії політичної науки. Констатується, що еліта є одним з основних суб’єктів суспільно-політичного процесу, який впливає на хід його розвитку. Обґрунтовується положення про персоналізацію політичної діяльності еліти. Аналізується дихотомія “еліта–маси” як основний методологічний принцип політичного аналізу суспільства. Розглядаються взаємовідносини між елітою, яка управляє, і масами, якими управляють. Також наголошується на необхідності пошуку норм та правил для ефективності цих взаємин. Робиться спроба віднайти загальне і відмінне між такими поняттями як “лідерство” і “елітарність”.

Ключові слова: еліта, маса, політична еліта, дихотомія “еліта–маси”.

Вивчення ролі та функцій правлячої еліти детерміноване істотними змінами в соціальній структурі суспільства, актуалізацією завдань компетентного керівництва, збільшенням числа деструктивних явищ, викликаних глибиною соціальної трансформації, у тому числі соціальною напруженістю.

Власне, саме вживання терміну “еліта” стосовно правлячого прошарку досить умовне, що вимагає чіткішого пояснення. Дати дефініцію та критерії “елітарності” непросто. Кожна історична епоха, кожен історичний поворот висуває свої специфічні вимоги до різних груп правлячої верхівки, відповідно впливаючи на їх формування. В будь-якому разі дихотомія еліта–маси є провідним методологічним принципом соціально-політичного аналізу суспільства.

Не дивлячись на те, що найбільш вагомим критерієм при визначенні політичної (правлячої) еліти визнається її вплив на процес ухвалення рішень, проте, під елітою не можна мати на увазі лише сукупність осіб, які безпосередньо приймають найважливіші рішення чи побічно впливають на цей процес. Так, відомий російський елітолог О. Гаман-Голутвіна, беручи за основу ресурсний потенціал еліт, описаний П. Бурд’є (а саме – багатовимірний соціальний простір, в рамках якого функціонують індивіди, що мають в своєму розпорядженні різні види капіталів: економічний, соціальний, символічний, культурний), додає ще такий тип капіталу, як силовий, володіння яким, на жаль, стає у ряді сучасних

пострадянських суспільствах усе більш значимим чинником. Капітал, що відноситься до того або іншого різновиду, може бути названий політичним, коли він задіяний в процесі ухвалення рішень з метою надання на нього впливу [1].

Аналізуючи проблему правлячої еліти, слід розглянути і введені Р. Ендрю-вайтом в науковий обсяг поняття “дійсної” і “потенційної” еліт. “Потенційна” еліта є групою, здатною і готовою зайняти в суспільстві ключові позиції, змінити на цих позиціях “дійсну” групу, яка в даний момент ще продовжує виконувати свої функції. “Потенційна” еліта – це еліта, яка готова до реалізації свого соціального впливу, але ще не реалізовує його насправді. Окремий випадок “потенційної” еліти – це контреліта, тобто еліта, що знаходиться в опозиції до “дійсної”. Остання може мати свій резерв, це так звана “резервна” еліта, здатна зайняти позиції “дійсної” еліти замість контреліти, що бореться за ці позиції [9].

Розглядаючи структуру елітарного прошарку, О. Соловйов вважає, що поняття “еліта – контреліта” абсолютно недостатні для його характеристики. Він посилається на підхід до типологізації елітарних верств польського політолога В. Мілановськи, який визначає тип елітарного прошарку залежно від виконання їх внутрішніми угрупованнями своєрідних функцій в політичній сфері управління суспільством. Особливу значущість має, на його думку, так званий селекторат, тобто особи, які потенційно готові до виконання професійних функцій в політичній сфері, іншими словами ті, хто робить вплив на висунення кандидатур в структури влади, і ті, хто сам готується до виконання цих ролей. Наступним сегментом елітарного прошарку В. Мілановськи називає “потенційну еліту”, тобто розрізнені елітарні угруповання, ще лише прагнуть до влади. Саме ця “потенційна еліта” після виборів ділиться на “самодіяльні еліти” і “правлячу політичну еліту” (відповідно перші – ті, хто програв вибори, але залишилися в полі прилюдної політики, другі – еліта, яка перемогла на виборах і тепер безпосередньо здійснює процес управління суспільством).

Правляча політична еліта (В. Мілановськи, так само як і О. Соловйов, не розділяє ці два поняття) теж не є однорідною, в ній завжди діють декілька функціональних угруповань: “групи вето”, “еліти в політиці”, “зв’язана група”. “Групи вето” різні дослідники розглядають по-різному. Наприклад, Ш. Ліндблом вважав, що такі групи чинять вирішальний вплив на процес ухвалення рішень за рахунок свого контролю за капіталом, а С. Файнер оцінював в якості вирішального чиннику орієнтацію на підтримку профспілок. Але, проте, всі сходяться в одному: “групи вето” здійснюють домінуючий вплив на процес ухвалення рішень, з’являючись тоді, коли реальна влада стає доступною не всім.

“Еліти в політиці” – це різновид невибраної еліти, що складається з найбільш авторитетних представників інтелігенції, які за рахунок свого авторитету допомагають зміцненню позицій як правлячих, так і самодіяльних еліт.

“Зв’язана група” в елітарних угрупованнях є неформальним об’єднанням політиків, що чинять разом з “групами вето” домінуючий вплив на ухвалення рішень. О. Соловйов вважає цю групу найбільш таємничим елітарним угрупованням, оскільки це анонімне співтовариство, яке може включати і чиновників, і навіть тих, хто взагалі не володіє формальним статусом в системі влади. Але ядро даної групи складають ті, хто має вищі владні повноваження в державі. Інакше кажучи, дане угруповання діє в рамках напівтіньового і тіньового правління [8].

Багато дослідників схильні вважати, що еліта має власний, переважно далекий від офіційних і пропагованих поглядів світогляд, який О. Мясніков назвав “ідеологією правлячої меншості”. У еліті свої погляди на владу і державу, на розвиток країни, на суспільні проблеми, на народ і його участь в управлінні державою.

Таким чином, визнання вирішальної ролі політичної еліти в управлінні суспільством – реальність нинішнього і подальших етапів розвитку людської цивілізації. Еліта є одним з основних суб’єктів суспільно-політичного процесу, і поведінка цього суб’єкта, так само як і детермінанти його поведінки, виступають важливим чинником, що впливає на хід політичного розвитку і функціонування політичної системи в цілому.

Зміст поняття “еліти” стає конкретнішим через зіставлення з протилежним до нього поняттям в дихотомії “еліта – маси”. У цьому ракурсі доречно привести відомий вислів Ортеги-і-Гассета: “Лише ті, хто здатні подолати забобони великої кількості людей, – еліта” [2, 475].

Так, ще вчені Античності (Платон, Аристотель, Геракліт) підкреслювали необхідність нерівномірного розподілу суспільства, вважаючи, що “одні повинні правити, а інші їм підкорятися”. Елітарні ідеї Античності певною мірою розвинені в період Середньовіччя в творчості Томи Аквінського та в політичній думці в Європі Нового часу.

XIX століття – це час кардинальних змін соціально-політичного і економічного характеру, прихід мас у велику політику, а XX ст. – час безпосереднього торжества маси в політиці через представницькі інститути. Це новий стан суспільства знайшов своє відображення у ряді концепцій формування і функціонування правлячої еліти. Так, ще в кінці XIX століття Ф. Ніцше в роботі “По ту сторону добра і зла” звинуватив демократію в створенні можливостей для правління сірих посередностей для стадних інстинктів в політичній діяльності, які розвиваються і зміцнюються “в збиток мистецтву владарювання”, передрікаючи майбутній розпад європейської культури, повстання мас, початок царювання посередностей.

Родоначальник концепції елітарності В. Парето, обґрунтовувавши дихотомію класів і на цій основі фундаментальні відмінності в суспільстві, прийшов до висновку, що основною є відмінність між елітою і масою.

Одним із співавторів концепцій елітарності можна вважати і Хосе Ортегу-і-Гассета (“Повстання мас”), який, повторюючи своїх попередників – В. Парето, Г. Моску і Р. Міхельса, вважав, що “суспільство завжди є динамічна єдність двох чинників: меншості і мас. Меншість – це індивіди або групи індивідів, які якісно відрізняються від натовпу. Маса – це натовп людей, що не мають окремих ознак, які б їх виділяли” [7, 122.].

Отже, розглядаючи дихотомію “еліта–маси”, доцільно визначити саме поняття “маси”. Власне, воно еволюціонувало впродовж всього XX століття. Одним з перших трактувань “маси” в соціології було поняття натовпу, пізніше моделлю маси стала публіка, тобто велика група людей, які легко взаємодіють між собою і схильні до певних маніпуляцій. Наступним кроком в трактуванні категорії „маси” було виділення “латентної” і “актуальної” маси, яке запропонував Л. фон Візі ще в 30-і роки XX століття. Маса, яка не має певного соціального коріння, традицій,

була визначена Л. фон Візі як латентна, яка може легко перетворюватися в масу актуальну, активну, згодну до екстремальних дій.

У сучасній західній соціологічній і політологічній літературі існує велика кількість інтерпретацій категорії “маси”. На нашу думку, найбільш розповсюдженою є класифікація Д. Белла, який об’єднав ті трактування даного поняття, що найчастіше вживалися:

- маса як недиференційована множинність, стандартність поведінки і мислення, яка може передаватися всім групам населення (Г. Блюмер);
- маса як якість сучасної цивілізації, як показник некомпетентності (Х. Ортега-і-Гассет);
- маса як сукупність ідей в бюрократичному суспільстві, яка відзеркалює зорганізоване життя та механічну раціональність (М. Вебер, К. Маннгейм);
- маса як неорганізована частина суспільства, яка є апатичною, індиферентною, не пов’язаною з партіями, профспілками, яка не цікавиться політичними проблемами взагалі (Х. Арендт);
- маса як натовп, усередині якої люди втрачають свою індивідуальність і набувають відчуттів і інстинктів, властивих натовпу (Г. Лебон, Р. Тард) [4, 57–70].

Окремим аспектом зазвичай виділяють марксистський підхід до концепції мас, який базується на зіставленні мас і класів і ототожненні аналізованого поняття з класом пригноблених.

Ряд дослідників, розглядаючи проблему соціальної напруженості в сучасних суспільствах, вважають, що для багатьох країн характерне явище, що отримало назву аномія. Цей термін не новий, він був введений в соціологічну науку Е. Дюркгаймом. Визначення, яке наводиться в Оксфордському словнику, дане Уільямом Ламбардом в 1951 році, значно ширше за первинне тлумачення цього поняття і означає „декласований” стан суспільства, при якому для його членів втрачена значущість соціальних норм, що сприяє створенню безладів і веде до всюдозволеності. І тут застереження Платона 25-столітньої давності про згубність охлократії як всюдозволеності натовпу не втрачають значущість.

Враховуючи здібності Сталіна і Гітлера до “демагогічного обдурення мас”, можна стверджувати, що тиранія сукупної більшості (мас) було страшніше за тиранію одного. І ці два криваві періоди в історії людства можна, на нашу думку, віднести як до тоталітарного правління, так і до охлократичного.

Останніми роками в науковий оборот введено і таке поняття як „часткова елітарність”. При характеристиці даного феномену доречно пригадати принцип, згідно якого якісно нове ціле не утворюється усіма частинами цього цілого без відповідного стержня, а для цього необхідно в цю масу вдихнути якусь головну ідею, мету, завдання, яке і буде необхідним стержнем нової системи. Для еліти такою ідеєю є, з точки зору Н. Пряжнікова, ствердження власної гідності, але обов’язково на тлі деякої маси, не здібної до адекватних з елітою дій. Що стосується самої цієї маси, то для неї немає такого фону, бо вона сама є ним, тому феномен “часткової елітарності” ґрунтується на усвідомленій або неусвідомленій імітації цього “фону”, що змушує подібних до себе людей виступати в ролі “маси ще більш нижчого порядку”. Таким чином, навіть серед людей маси утворюються свої більш-менш “привілейовані” прошарки. Все це дозволяє зробити висновок,

що еліта і маси не є абсолютно автономними поняттями, які існують поза всяким зв'язком один з одним: ця дихотомія можлива лише за наявності обох складових частин і не може бути жорстко і назавжди визначена.

Історичний досвід довів, що, якщо в суспільстві немає еліти, чий інтелектуальний і культурний рівень набагато перевищує середній, то і середній рівень приречений на пониження, а все суспільство – на занепад. Причому ця обставина, на думку І. Коновалова, набуває свого роду закону управління. Він справедливо стверджує, що всякі спроби усунення елітарності наводили лише до погіршення, а то і просто дегенерації правлячої верхівки, або до охлократії – влади натовпу. Знищити еліту – означає відкрити дорогу ще більшій деспотії, бо відсутність елітарного прошарку або її слабкість і доводиться компенсувати використанням жорстоких форм управління [6, 253–268.].

Тут доречно виявити загальне і відмінне між такими поняттями як “лідерство” і “елітарність”. Так, В. Демідов, зокрема, намагаючись зробити це, поставив наступні питання: чи можливий лідер серед еліти і чи можливо еліта серед лідерів? Для відповіді на них він розглядає випадки, коли “один або декілька лідерів, втрачаючи лідерський статус, набувають якості члена еліти” (наприклад, комуністи-лідери робочого руху після перемоги соціалістичних революцій в багатьох країнах часто перетворювалися на “нову еліту”, одночасно перестававши бути справжніми лідерами). “Таким чином, елітарність за своєю суттю значніша, ніж лідерство, – пише П. Демідов. – Якщо елітарність є, то вона може знищити, розчинити в собі статус лідера, але не навпаки[5, 24–34.]”.

Одна з точок зору у суперечці про те, чи є лідерство невід’ємним елементом демократії, полягає в тому, що в ньому є потреба лише постільки, поскільки залишається другорядною роль народу. Інша точка зору, полягає в твердженні, що наше нинішнє приниження еліт або побоювання перед ними є анахронізм, який не дає побачити проблеми, що стоять перед нами, і це досить небезпечно для країни.

І, проте, жоден політичний режим не може вважатися стабільним без звернення правлячого прошарку до мас, без придбання довіри мас.

Автор вважає, що важливою особливістю сучасної політичної діяльності еліти є її персоналізація. Інакше ця діяльність, як мозаїка, розпадеться на фрагменти, які вже не сприйматимуться як єдине ціле. Доречі, як стверджує Джон Данн, нікому з мислителів ХХ століття не удалося представити контекст політичних дій в систематичній і всеосяжній манері[3, 43–75].

Обґрунтовувавши положення про персоналізацію політичної діяльності еліти, можна стверджувати, що суть її найбільш рельєфно відбита у відомій формулі: які конкретні люди, така і політика, що проводиться ними. Не випадково ті або інші історичні епохи названі іменами конкретних політичних діячів – епоха Цезаря, Бісмарка, Петра I, Леніна, Сталіна, Горбачова і так далі – і мають на увазі тим самим певний характер цього співвідношення.

Вражаючим прикладом групового мислення, що все ще виявляється при певних ситуаціях, наприклад, при ухваленні рішень, може служити поширений жарт комуністичної епохи: люди йдуть на збори, вже піднявши руки, аби голосувати за будь-яке рішення.

У критичний момент американської історії Бенжамен Франклін, учений і філософ, підкреслював, що, коли збирають багато людей, аби скористатися їх

об'єднаною мудрістю, то неминуче збирають разом всі їх забобони, пристрасті, помилки, їх місцеві інтереси та їх егоїзм. Якби всі люди віддавали абсолютну перевагу процвітанню суспільства, не було б потреби в діяльності правлячої еліти. В цьому випадку можна було б прийняти тезу Торо, яка свідчить, що краще всього той уряд, який менше всього управляє; більш того, найкращий уряд не управляє зовсім. А англійський історик Томас Маколей стверджував, що хороший уряд – не той, який хоче зробити людей щасливими, а той, який знає, як це зробити.

Протилежну точку зору відстоював один з перших президентів США Аврам Лінкольн, підкреслюючи, що правляча еліта повинна зробити для народу те, чого він не може зробити для себе сам. Інакше народ не потребуватиме ані еліти в цілому, ані уряду, зокрема.

Таким чином, в центрі уваги сучасних демократій виявляється пошук правильних взаємин між елітою, яка управляє, і масами. Тенденція посилення залежності еліти від мас, з одного боку, і усе більш широке усупільнення управлінських функцій – з іншого, зовсім не привели до безпосереднього збігу інтересів меншості, що управляє, і керованої більшості.

Владну вертикаль сучасного суспільства можна представити у вигляді трирівневої піраміди, верхній пласт якої – правляча еліта, потім – політичні групи, що здійснюють трансляцію рішень, які приймаються зверху, і маси, – як підстава піраміди. Демаркаційна лінія між елітою і масами визначається рядом конкретних чинників: особливістю політичної культури, історичними традиціями політичного розвитку, конкретним розставленням політичних сил в країні і тому подібне.

Вказуючи на взаємозв'язок між рівнем розвитку суспільства і якістю правлячої еліти, М. Бердяєв вивів "коефіцієнт еліти", який є відношенням високоінтелектуальної частини населення до загального числа грамотних людей. Він вважав, що якщо коефіцієнт наближається до 1%, то це загрожує державі розпадом, застоєм в суспільному житті. Сама еліта перетворюється на замкнуту касту, позбавлену можливостей оновлення. Якщо ж коефіцієнт еліти складає більше 5%, то це означає, що суспільство володіє високим потенціалом розвитку.

Отже, в елітарності політичного процесу, усунутості мас від безпосередньої і повсякденної участі немає нічого протиприродного. По-перше, чисто технічно неможливо уявити собі, як могло б практично здійснюватися політичне життя, прийматися і проводитися політичні рішення, якби у всьому цьому на безпосередній і повсякденній основі брали участь мільйони людей. Сучасні суспільства просто не мають в своєму розпорядженні для цього практичних можливостей, не кажучи про всі складнощі досягнення в подібному випадку згоди, компромісів, єдності думок і тому подібне. По-друге, така участь відривала б людей від інших занять, вносячи тим самим дезорганізацію і дестабілізацію у всі сфери діяльності. По-третє, природна елітарність політики як явища є об'єктивний процес, підтверджений соціально-політичною практикою існування людських співтовариств.

Література

1. Гаман–Голутвина О. Определение основных понятий политологии // Полис, 2002. № 3. С. 97–104.
2. Гарин И. Воскрешение духа. М.: Терра, 1999. Т. 2.
3. Данн Дж. Политическая обязанность // Современная политическая теория. М.: NOTA BENE, 2001.
4. Данилюк А. Особливості сучасної стратифікації суспільства // Філософ. думка, 1999. № 4.
5. Демидов В. К вопросу о сущности элитаризма // Проблемы образования. Сб. научн. трудов. Новосибирск: НГАЭиУ, 1997.
6. Коновалов И. Политические элиты // Политология для юристов: курс лекций. М.: Юристъ, 1999.
7. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии, 1999. № 3. С. 120–145.
8. Соловйов О. Культура російської еліти: спокуса конституціоналізмом? // Політична думка, 2005. № 1–2. С. 26–48.
9. Эндрувайт Г. Элиты и развитие: теория исследования влияния элит на процессы социального развития // Зарубежная политическая наука: история и современность. М.: ИНИОН, 1990. Вып. 1. С. 238–245.

DICHOTOMY “ELITE – MASSES” AS A BASIC METHODOLOGICAL PRINCIPLE OF SOCIAL-POLITICAL ANALYSIS OF A SOCIETY

Svitlana Naumkina

South-Ukrainian C. Ushynskiy national pedagogical University,
Staroportofrankivska Str., 26, Odesa, 65020, Ukraine,
e-mail: pdpu@pdpu.edu.ua

A formation of concepts “elite” and “mass” in the history of political science is given. It is stated that the elite is one of the main subjects of socio-political process which influences the course of its development. A position of personalization of political activity of elite is substantiated. A dichotomy “elite–mass” as a basic methodological principle of public policy analysis is analysed. A relationship between elite, which manages and masses, which are managed is considered. A need of finding the rules and regulations for the effectiveness of these relationships is also emphasized. An attempt of finding common and different between such concepts as “leadership” and “elite” is made.

Key words: elite, mass, political elite, dichotomy “elite–mass”.

Стаття надійшла до редколегії 2.06.2010

Прийнята до друку 16.06.2010